

De toverwoorden van de democratie

De toverwoorden van de democratie

Prof. Dr. Ineke Sluiter

*Voordrachten, uitgegeven vanwege het Departement Rotterdam van de
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, IV.*

Rotterdam, 2007

Ten geleide

In Arminius te Rotterdam sprak op 12 februari 2007 Prof. Dr. Ineke Sluiter een versie uit van de hierbij gepresenteerde tekst: 'De toverwoorden van de democratie'. Gewoontegetrouw vond ook na deze voordracht geen discussie plaats.

Een gedeelte van deze voordracht verscheen al eerder in druk in de *Volkscrant* van 24 februari 2007. De actualiteit van het onderwerp werd daarmee nog eens onderstreept.

Geheel passend in de opzet van de voordrachtenreeks van 't Nut heeft prof. Sluiter de tekst voortvarend drukklaar gemaakt. De snelle verspreiding van haar woorden kan zo een bijdrage leveren aan de nog niet geluwde discussie over dit onderwerp.

Rotterdam, maart 2007

1. Inleiding¹

In 1993 werd op sommige plaatsen 'Democracy 2500' gevierd. Handige rekenaars stelden vast dat het in dat jaar precies 2500 jaar geleden was dat (in 508/7 v. Chr.) in Athene een aantal politieke hervormingen had plaatsgevonden onder leiding van Cleisthenes. Die hervormingen zouden we kunnen beschouwen als 'het begin' van de Atheense democratie. In ons historisch bewustzijn, onze collectieve herinnering, is die democratie verbonden met de moderne staatsvorm die we met diezelfde naam benoemen. Als je moet bedenken wat onder de 'gedeelde Europese waarden' valt, zal een beroep op het klassieke Griekenland niet ontbreken. Maar in feite zijn er ook enorme verschillen aan te wijzen tussen toen en nu, en als je kijkt naar de ontstaansgeschiedenis van onze moderne democratie is die niet rechtstreeks op de Griekse geïnspireerd.² De herkenbaarheid zit hem voor een groot deel in een aantal kernbegrippen die onze democratische ideologie lijkt te delen met de Griekse. Toen en nu ging het om een vorm van regeren 'door het volk' (*dēmo-kratia*), en de idealen van 'vrijheid' en 'gelijkheid' bestonden toen en nu – maar slaan die begrippen wel op hetzelfde?

In dit betoog wil ik kijken naar een aantal van die ‘toverwoorden van de democratie’, die in feite steeds voorwerp zijn van een proces van maatschappelijk onderhandelen. Hun betekenis ligt niet eens en voor altijd vast, maar wordt gevormd in het debat, dat zelf ook weer een bepaalde kleuring aan die termen ontleent. Het hoofddeel van dit verhaal zal zich bezighouden met de ‘toverwoorden van de democratie’ in een andere betekenis: democratie krijgt gestalte in het politieke *handelen* van een maatschappij, en veel van die handelingen zijn van een specifieke soort: ze voltrekken zich in taal. Stemmen, debatteren, rechtspraak, het is ondenkbaar zonder taal. In het recente politieke debat speelt het belang van taal op verschillende manieren een rol. In de ideeën over inburgering en integratie, en misschien vooral in het debat over de positie van de ‘vrijheid van meningsuiting’. Bij dat laatste onderwerp zal ik me concentreren op het probleem van de ‘Deense moslimcartoons’. We beginnen met een kleine rondgang langs wat andere ‘toverwoorden van de democratie’; daarna bespreek ik kort een voorbeeld van vervuild democratisch debat in de kwestie van de inburgeringstoets. De hoofdmoot van dit betoog gaat over het cartoon-debat en vooral over de vermeende rol van vrijheid van meningsuiting daarbinnen.

2. Volk, vrijheid, gelijkheid

Zelfs de meest centrale noties van onze ‘democratie’ zijn voorwerp en product van onderhandeling, van maatschappelijk debat. Soms komt de inhoud van zo’n begrip zelfs alleen naar voren uit het gezamenlijk handelen van de leden van een maatschappij, dus in de politieke en maatschappelijke praktijk. Ik begin met een aan de oudheid ontleend voorbeeld van dat laatste.

Dêmos:

Zowel in directe democratieën als in representatieve democratieën heeft ‘het volk’ op één of andere manier een beslissende stem.³ De vraag is alleen steeds: wie behoren er tot die *dêmos*, hoe wordt vormgegeven aan de invloed ervan, wat voor begrenzingen zijn er ingebouwd?

De term ‘democratie’ vinden we niet meteen. Het vroegste voorbeeld dateert uit 463 v. Chr., wanneer ‘Democracy 2500’ al ruim veertig jaar onderweg is, en het vergt meteen enige uitleg, want het woord *dêmo*kratia valt niet letterlijk. In de tragedie *Smekelingen* van Aeschylus komen we verzen tegen waarin de term ‘democratie’ geparafraseerd lijkt te worden. Het woord zelf kan in die verzen niet gebruikt worden omdat het niet in het metrum past. Aeschylus

spreekt van 'de heersende hand van het volk',⁴ in het Grieks: **dê mou kratousa kheir**; 'heersend' hoort dus strikt genomen bij 'hand', niet bij 'volk'. En wat later staat er 'het volk dat heerst over de stad', **to damion to ptolin kratei**.⁵ De context van deze uitdrukkingen laat zien dat er niet alleen op de term gezinspeeld worden, maar dat de politieke verhoudingen die met die term worden aangeduid, ook echt een rol spelen. En dat is opmerkelijk genoeg, want in het stuk is technisch gesproken geen sprake van een democratie, maar van een monarchie.

Het stuk doet buitengewoon modern aan. We zien een politieke gemeenschap geconfronteerd met een moeilijke beslissing. Uit Egypte is een groep van vijftig vrouwen aangekomen, die gevlucht zijn om een gedwongen huwelijk te vermijden. Bij aankomst in het Griekse Argos, waar het stuk speelt, doen zij in feite een asiel-aanvraag. Wanneer de locale overheid die zou inwilligen, hoort een oorlog met de beledigde Egyptenaren tot de mogelijke consequenties. Die locale overheid is in dit geval de mythische koning van Argos, Pelasgos genaamd. De toneelschrijver kon slecht ontkomen aan het opvoeren van zo'n alleenheerser, een koning die met de term *turannos* wordt aangeduid – een 'tiran', maar zonder de slechte bijbetekenis die dat woord bij ons heeft. Alle verhalen die spelen in de mythische geschiedenis van Griekenland kennen dit soort heersers,

dat is een traditioneel element van de Griekse tragedie. Zo'n personage moest er dus zijn, maar de manier waarop de asiel-aanvraag behandeld wordt en het probleem opgelost reflecteert de verhoudingen in het 'moderne' Athene, het Athene van de tijd van de dichter en zijn publiek. En dat moet ook wel, want van 'koningen' moest een Atheens publiek in de democratie van de vijfde eeuw v. Chr. niets meer weten. De manier waarop de tragedie de relatie tussen de koning en het 'volk' behandelt maakt de tragedie dus waarschijnlijk pruimbaar voor het Atheense publiek, en dat is belangrijk, want de tragediedichter wil een prijs winnen met zijn stuk.

Koning Pelasgos beslist dan ook niet op eigen houtje, durft dat ook niet, maar hij raadpleegt de gemeenschap.⁶ Herhaaldelijk wordt gezegd dat de hele gemeenschap moet delen in de beslissing. De asielzoekers zelf (de 'smeelingen' uit de titel van het stuk) komen duidelijk uit andere, meer hiërarchische en autoritaire politieke verhoudingen. Zij proberen een beslissing te forceren door tegen Pelasgos te zeggen: 'Ú bent de stad, ú bent het volk, ú moet beslissen',⁷ maar Pelasgos weet wel beter. De uiteindelijke 'democratische' beslissing (ten gunste van de asielzoekers, overigens) is het resultaat van overleg, overreding, en retorica.

In dit eerste voorbeeld hebben we gezien hoe het begrip democratie geactiveerd kan worden zonder dat er van een democratische staatsvorm sprake lijkt te zijn. Aeschylus kleurt zijn weergave van de mythische periode in de richting van de contemporaine politieke praktijk. Zijn taalgebruik laat 'democratie' horen en het feitelijke maatschappelijke en politieke handelen klopt daarmee ook, terwijl hij toch oppervlakkig bezien een monarchie afbeeldt.

Vrijheid

Een tweede toverwoord van de democratie is 'vrijheid', en ook dat begrip kunnen we in verband brengen met het oude Griekenland. Sterker nog, dit is een ideologisch geladen begrip waarvan we de politieke 'uitvinding' kunnen dateren!⁸ Hoewel klassiek Athene niets kende dat strikt correpondeert met ons begrip 'rechten', of 'mensenrechten' (daar bestaat ook geen woord voor), komt de Griekse conceptie van 'vrijheid' nog het dichtst in de buurt van zo'n recht.⁹ Vrijheid, *eleutheria* in het Grieks, werd het toverwoord dat verbonden was met de Griekse strijd tegen de Perzen aan het begin van de vijfde eeuw v. Chr. De Grieken construeerden daarbij hun eigen identiteit door zich af te zetten tegen die Perzen. Perzen waren 'onvrij', 'slaven', omdat ze geregeerd werden door een alleenheerser aan wie ze absolute gehoorzaamheid verplicht waren en

voor wie ze diep in het stof gingen, ook letterlijk. De Grieken stelden daar tegenover het ideaal van gehoorzaamheid aan de wet, die gelijk was voor allen en die niet de grillen kende van een despoot. Dit alles laat trouwens vanzelfsprekend onverlet dat de Grieken zelf slavernij kenden, en dat daartegen in de hele klassieke Oudheid slechts bij grote uitzondering bezwaar werd aangetekend. Ook in dit geval is het dus zaak de toepassing en het functioneren van het begrip 'vrijheid' goed in het oog te houden.

Gelijkheid

Het is een misvatting om te denken dat het gelijkheids-ideaal is voorbehouden aan een democratie. Ook in een oligarchie tref je die notie aan.¹⁰ De cruciale vraag is telkens: binnen welke groep geldt die gelijkheid? In de Atheense democratie omvat die groep geen vrouwen, vreemdelingen en slaven. In een oligarchie is ook nog een aantal mannen van 'gelijkheid' uitgesloten, maar dat doet niets af aan de kracht van het ideaal in die context. In onze huidige democratie is de groep 'gelijken' ongewoon groot, getuige art. 1 van onze Grondwet. Maar niets is vanzelfsprekend en voor altijd in steen gegoten, zoals blijkt uit het voorstel van Geert Wilders om art. 1 af te schaffen.¹¹ Ook aan het gelijkheidsbeginsel wordt dus vorm gegeven in het politieke handelen en in het politieke debat.

3. De inburgeringstoets

Als gezegd bestaat democratie voor een belangrijk deel bij de gratie van de taalhandelingen die erin verricht worden. Taal is belangrijk. Het is dan ook geen wonder dat de beheersing van de (locale) taal altijd een belangrijke voorwaarde is geweest voor optimale participatie. Opnieuw was dat bij de Grieken niet anders. Wie geen Grieks sprak, telde in zekere zin niet mee. Bij de huidige ideeën over 'inburgering' speelt taal ook een belangrijke rol, op verschillende manieren. De nieuwe Nederlanders moeten een taaltoets afleggen. Maar er is ook een toets die kennis van de Nederlandse samenleving test. En in die toets is het heel belangrijk hoe de vragen gesteld worden en wat voor normen er al dan niet impliciet en expliciet mogen meespelen bij de inhoud. Over dat laatste punt ontstond kort na de invoering van de inburgeringstoets veel commotie.

De berichtgeving over die test werd hinderlijk verkleurd doordat het indianenverhaal in de wereld werd geholpen dat geen Nederlander voor die test kan slagen, laat staan dat je in redelijkheid van immigranten mag verwachten dat ze de toetshorde nemen. Op 28 december 2005 werd namelijk op Nederland 1 de Nationale Inburgeringstest uitgezonden onder de titel 'Kent u Nederland?'. Er waren veertig vragen, je moest 80% goed hebben voor een

voldoende, en rijp en groen viel door de mand. Dat was hoogst verontrustend, natuurlijk: maar klopt dit hele verhaal nu wel?

De toets is nog steeds op internet te bekijken.¹² Inderdaad is hij vreemd en lastig, en wat meer is, het leek wel of de toets was opgezet om de kandidaten een lesje burgerlijke moraliteit in te prenten. Ik geef wat voorbeelden. Onder het kopje 'kent u de mensen?' treffen we de volgende vraag aan:

Vraag 4:

Een collega van u gaat trouwen. U bent niet uitgenodigd, maar u wilt wel iets doen. Wat doet u?

- a. u geeft een cadeau, bijvoorbeeld iets voor de keuken
- b. u stuurt een envelop met geld
- c. u stuurt haar een kaartje

Om te beginnen stoort de formulering van de vraag: 'wat doet u?', in plaats van bijv. 'wat zullen de meeste Nederlanders doen?'. Je zult toch waarachtig wel zelf wel mogen weten wat je doet. Maar nee, alleen antwoord c is goed, je stuurt een kaartje, cadeau of geld mogen alleen als je bent uitgenodigd voor het feest. Overhoren we hier één of andere etiquettegids? En is onwetendheid op dit punt een reden om iemand de toegang tot het land te ontzeggen?

Nog wat voorbeelden:

Vraag 5:

Welke voortuin is bij Nederlanders geaccepteerd?

- a. tuin met fiets en afvalbak
- b. tuin met koelkast, lege bierblikjes en nog wat andere troep
- c. tuin met kinderspeelgoed, winkelwagentje en meerdere afvalbakken

Ik heb een tijdje in Amsterdam Oost gewoond en weet wel wat het sociaal wenselijke antwoord is, maar weet ook dat dat ook onder veel autochtone Nederlanders de werkelijkheid niet weerspiegelt. 'Hoe vinden Nederlanders theoretisch dat het hoort?' is al beter geformuleerd. Geen troep en winkelwagentjes in de tuin, dames en heren, een fiets kan nog precies. Akelig genoeg kun je je bij lezing hiervan ook slecht aan de indruk onttrekken dat de voorbeelden van verrommelde tuinen geïnspireerd zijn door stereotiepen over buitenlanders en het verzamelen van troep. 'Troep' is altijd een negatief woord – ook dat wijst erop dat we bij optie b met een sociaal onwenselijk antwoord te maken hebben.

Vraag 7:

Het is Nieuwjaarsdag. Tijdens de jaarwisseling hebben u en uw burens vuurwerk afgestoken. Er ligt nu veel rotzooi op straat. Wat doet u?

- Als u wakker wordt, veegt u het even aan*
- Niets. Straatvegen is de taak van de gemeentereiniging*
- Niets. Het waait wel een keer weg.*

Daar hebben we weer zo'n 'wat doet u?' geval. Een opvoedkundig testje is het, niets anders.

Verontwaardiging alom dus. Maar: is dit wel de echte inburgeringstoets? Teleac zit erachter, toch een eerbiedwaardig instituut. De toets was geconstrueerd door dezelfde specialisten die ook verantwoordelijk waren voor de echte toets; de enige verschillen zouden zijn dat het taalgebruik wat moeilijker was dan in de 'echte' toets, en dat de norm iets hoger lag. Bij de echte inburgeringstoets slaag je wanneer je 70% van de vragen goed hebt. Dit is alle extra informatie die Teleac leverde.¹³ En daarmee wordt de misleidende gedachte gevoed dat wij onze nieuwkomers werkelijk met dit soort onzin schiften op geschiktheid om het land binnen te komen. Die indruk wordt nog eens versterkt doordat op allerlei websites naar deze test verwezen wordt, zodat mensen kunnen kijken of ze voldoende zijn

'ingeburgerd'. Bijvoorbeeld op sites naar aanleiding van de kwestie Kalou: 'Kalou niet, slaag jij wel voor je inburgeringstest?'.¹⁴

Tijd om naar de echte test te kijken. En dan blijkt al gauw dat het verschil haast niet groter kan zijn. Op de echte test kun je je voorbereiden door een dvd te bekijken en een fotoboek met honderd foto's. Honderd vragen zijn bijgeleverd, mét de goede antwoorden, en de test bestaat uit telkens dertig van die honderd vragen. Je kunt elke vraag en elk antwoord dus al gezien hebben. De vragen gaan over aardrijkskunde, geschiedenis, politiek, rechtsstaat. Het is waar: ook hier zitten een paar sturende vragen bij, bijv. (vraag 17) 'Wie helpt u als u in Nederland aankomt?' (Antwoord: 'mijn partner' – dat moet je even weten!), en: (vraag 75) 'Leren kinderen als ze spelen?' Antwoord: Ja. Vraag 92 luidt: 'Wanneer moet u werk gaan zoeken, zo snel mogelijk of later?', en vraag 62 stuurt al evenzeer: 'Is het belangrijk om snel Nederlands te leren?' Enig goede antwoord: 'ja!' Al die antwoorden werken gewenst gedrag in de hand – maar feit is dat het ook werkelijk gewenst gedrag is, en dat iemands autonomie er niet door in het geding komt. Dat aangeleerd wordt dat wapenbezit, vrouwenbesnijdenis en het slaan van vrouwen strafbaar zijn, daar kan ook niemand iets tegen hebben. De formulering hier is ook goed, en wijst op een feitelijkheid

in de Nederlandse rechtsstaat. Ingewikkeld is het in elk geval niet, en ik kan me niet voorstellen dat veel Nederlanders voor *déze* test zouden zakken. Dat is allemaal dus een tikje te tendentiekus, deze voorstelling van zaken van Teleac. Maar bovenal is het fictieve testje onthullend voor de soort burgerlijkheid die de makers van deze testen kennelijk in het achterhoofd hebben gehad. Het enige dat echt verontrustend is, is dat er kennelijk plannen bestaan of bestonden, daar ben ik nog niet achter, om nieuwe vragen in te voeren die gericht zijn op 'Wat wij als Nederlanders belangrijk vinden. Hoe je je in bepaalde situaties hoort te gedragen'—maar het zou niet om een grote waarden- en normentest gaan.¹⁵ Maar een ander punt dat verontrustend is, is dat het zo eenvoudig is om het publieke debat fundamenteel te vervuilen met onjuiste en hardnekkige informatie. Hoeveel mensen hebben toegang tot de 'echte' test en nemen de moeite e.e.a. te controleren? Een productief debat is gebaat bij goede informatie en bona fide bijdragen.

4. De Deense cartoons.

Vrije meningsuiting, maar jegens wie?¹⁶

Op 30 september 2005 werd er een serie cartoons afgedrukt in de Deense krant *Jyllands Posten*.¹⁷ De aanleiding was dat de auteur van een kinderboek geen illustrator had kunnen vinden die bereid was een tekening van Mohammed te leveren. Was er sprake van zelfcensuur? Om te testen hoever die dan ging nodigde de krant een aantal cartoonisten uit om een tekening aan te leveren. Het duurde even voor de reacties op deze serie spotprenten op Mohammed op gang kwam, maar toen voltrok zich ook een soort kernreactie. In Denemarken demonstreerden moslims en later dienden ze ook een aanklacht in bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM). Buiten Denemarken liep de zaak heel snel uit de hand, diplomaten van andere landen bemoeiden zich ermee, een internationale rel was een feit, zeker na een bezoek van Deense imams in december 2005 aan Egypte, Syrië en Libanon. In februari 2006 is er een oproep in Iran tot een wedstrijd met holocaust cartoons. De Deense redacteur die de oorspronkelijke cartoons had georganiseerd, stelt voor ook deze te plaatsen – hij wordt op vakantie gestuurd. Op 9 februari 2006 houdt Hirsi Ali onder de titel 'the Right to Offend', een redevoering in Berlijn, die zelf weer inzet van hevige discussie wordt.¹⁸ Sinds die tijd is de discussie over de grenzen van de vrijheid

van meningsuiting ongemeen fel geweest. Hoe verhoudt zich dat belangrijke recht tot een 'right to offend', als dat er zou zijn?

De discussie maakt een verwarde indruk: niemand ontkent het belang van vrijheid van meningsuiting, maar zelfbeperking in de uitoefening daarvan heet soms lafheid en hypocrisie, soms de verstandige wellevendheid die samenleven in een pluriforme wereld mogelijk maakt. De discussie doet sterk denken aan Thucydides' beschrijving van een hevige groepsconflict binnen één samenleving: 'wat vroeger onbesuisde overmoed heette', zegt hij, 'werd nu beschouwd als loyale moed, zelfbeheersing heet een excuus voor lafheid'.⁹ Waaraan ligt het dat de beoordeling van het cartoon-conflict zover uiteen loopt? Eén element is naar mijn smaak onvoldoende geanalyseerd. Tegenover wie claimen wij precies onze vrijheid van meningsuiting?

Horizontale en verticale relaties

De klassieke grondrechten werden aanvankelijk ontwikkeld om burgers tegen hun eigen overheid te beschermen. Vrijheid van meningsuiting diende oorspronkelijk om te voorkomen dat de overheid zou censureren en publicatie van bepaalde opvattingen van tevoren onmogelijk zou maken. Het gaat dus in eerste instantie om de verticale

relatie tussen overheid en burger. In de verdediging van die vorm van vrije meningsuiting is een grote principiële vasthoudendheid op zijn plaats. Maar meer en meer dienen de grondrechten ook de regulering van de horizontale relatie tussen (groepen van) burgers onderling. De vrijheid van meningsuiting van de ene burger vindt dan haar begrenzing in de vrijheden van de ander. Totaal oncontroversiële meningen zullen op weinig bezwaren stuiten. De toets van de vrije meningsuiting is dan ook nooit de onschuldige of onschadelijke mening, maar juist de mening die een ander of een andere groep aanstoot zal geven, zal shockeren of zijn gemoedsrust zal verstoren. In de Europese jurisprudentie over de vrijheid van meningsuiting is vastgelegd dat het juist ook *die* informatie en ideeën zijn die onder de bescherming van het grondrecht vallen, als het publieke debat erbij gebaat is. Nodeloze, gratuite belediging is uiteraard en zoals dat hoort: strafbaar. Belediging mag dus geen doel op zich zijn, en er kan in die zin ook geen recht op bestaan. Tot een 'recht' verheffen wij iets dat in zichzelf als 'goed' kan worden beschouwd. De vrijheid van meningsuiting is zo'n 'goed' en wordt daarom beschermd. Onaangename dingen zijn geen doel op zich. Waarom zou iemand een recht op belediging willen? Maar belediging kan optreden als bijeffect van de legitieme bekendmaking van een mening en in dat geval wordt een afweging gemaakt. De vraag is dan

of het belang van de vrije meningsuiting moet prevaleren boven het recht van anderen om niet beledigd te worden. Is het goede meer goed dan het kwade slecht is? Die afweging kunnen we zelf maken of we kunnen haar aan de rechter overlaten. Dat belediging een onprettig bijproduct is hoeven we dus niet te ontkennen. De hoofdredacteur van de Jyllands Posten formuleerde het goed: hij excuseerde zich, niet voor zijn recht tot publiceren – dat hield hij terecht staande –, maar het speelt hem als anderen zich daardoor gekwetst voelden.²⁰ En dan zitten we in het domein van de wellevendheid, niet van de rechten en plichten.

Verticaal en horizontaal in de cartoon-affaire

Verticale en horizontale vrijheid van meningsuiting, tussen burger en overheid en tussen burgers onderling, dat is het juridische kader van de discussie. Maar komen we er daar wel mee in de analyse van de cartoon-affaire? Van normale 'verticale' toepassing lijkt geen sprake. Het gaat niet om een confrontatie tussen de krant en de Deense overheid, integendeel: premier Rasmussen verdedigde de persvrijheid in alle toonaarden. In het horizontale vlak is inderdaad sprake van een conflict: de Deense moslims demonstreerden en ze spanden een proces aan bij het Europese hof dat nog moet vóórkomen. Hier is duidelijk sprake van een groepsconflict binnen de Deense of Europese

rechtsorde, en er worden democratische middelen gebruikt om dat probleem op te lossen. Maar de discussie en de roep om een 'right to offend' golden helemaal deze horizontale relatie niet. Niemand heeft ingezet op het recht van Jyllands Posten om de Deense moslims te beledigen. Hirsi Ali spreekt in haar Berlijnse rede over vertegenwoordigers van tirannieke regimes, en verklaart dat zij er niet naar streeft religieuze gevoelens te kwetsen, maar dat ze zich niet wenst te onderwerpen aan tirannie. Dat is een retorica die beter past bij de verticale vrijheid van meningsuiting, het grondrecht van het individu dat zich weigert neer te leggen bij politieke repressie van hogerhand. Maar hier hebben we natuurlijk een eerste paradox: we hebben het nu immers over regimes die niet binnen dezelfde rechtsorde opereren als wij. We kunnen geen rechtzaak aanspannen om ons recht op vrije meningsuiting op te eisen tegen een overheid die de onze niet is. Het protest richt zich tegen ondemocratische toestanden in het Nabije en Midden-Oosten, tegen de internationale druk en het gevaar van een extremistische vorm van Islam. Daartegen past inderdaad grote waakzaamheid, en het zou laf zijn om dat probleem uit de weg te gaan, daarin heeft Hirsi Ali gelijk, maar wat is het moeilijk om het goede instrument te vinden! Vrijheid van meningsuiting is één van de toverwoorden van onze democratie en een van onze allerbelangrijkste verworvenheden, maar het woord van

Abraham Maslow dringt zich op: 'als je enige gereedschap een hamer is, zullen alle problemen eruit zien als spijkers'. De reacties op de cartoons in landen als Indonesië, Pakistan, en Libanon hebben daadwerkelijk het probleem nog eens blootgelegd voor de enkele sukkel die het ontgaan was – of we die affaire daarvoor werkelijk nodig hadden waag ik te betwijfelen.

Vrijheid van meningsuiting in de diagonaal?

De 'right to offend' van Hirsi Ali heeft kennelijk geen betrekking op een verticale, maar op een soort van diagonale relatie: protest van een individu tegen onderdrukking door een (religieuze) overheid die de onze niet is. Het lijkt overigens geen twijfel dat ook in het internationale debat wel degelijk ruimte is voor individuele burgers die misstanden signaleren en staan voor de waarden van de democratische rechtstaat. Denk aan grote demonstraties in verschillende Europese landen tegen bijvoorbeeld de oorlog in Vietnam. Maar voor verschillende problemen zijn verschillende aanpakken denkbaar. Individuele actie kan er bijvoorbeeld ook op gericht zijn er bij de eigen regering op aan te dringen om internationaal de juiste politiek te voeren. Het zal trouwens wel even duren voordat er een effectievere manier gevonden is om internationale waardenconflicten constructief aan de orde te stellen. Dat

blijkt uit de reactie van sommige buitenlanden, die het Hirsi Ali-model van 'diagonale' communicatie, tussen een burger van één staat en de overheid van een ander, geheel blijken te onderschrijven. Geert Wilders zegt dat moslims als ze hier willen komen wonen de helft van de Koran eruit moeten scheuren, en de volgende dag staat de regering van Saoedi Arabië op de stoep – niet op die van Wilders natuurlijk, maar bij onze overheid. Op deze manier wordt van twee kanten olie op het vuur gegooid en kan de discussie worden gekidnapt door wie er maar zin heeft een irritante soundbite te produceren. Niet de fout van onze vrije meningsuiting, maar één van die cultuurverschillen waartegen wij terecht bezwaar kunnen maken en waarvoor we vervolgens toch een of andere oplossing zullen moeten bedenken. En die kan er niet in bestaan de vrijheid van meningsuiting van Wilders in te perken.

Zelfbeheersing of lafheid?

Hoe dat ook zij, vrijheid van meningsuiting is in de eerste plaats een recht dat wij binnen onze eigen democratische ruimte willen uitoefenen en daar doet zich een volgende paradox voor. Binnen die eigen democratie zijn óók moslims, en die nemen daar een minderheidspositie in; zij behoren vaak ook sociaal-economisch tot een kwetsbaarder groep in de samenleving. Hier gaat het dus niet

om vrijheid van meningsuiting, moedig uitgeoefend tegen een potentieel machtiger partij. Deze Europese moslims hebben ervoor gekozen niet langer in het land van herkomst van henzelf of hun ouders of grootouders te blijven, zij maken deel uit van onze democratische maatschappij en zijn een belangrijke factor in het mogelijk maken en leefbaar houden van een pluralistische samenleving. Ironisch genoeg zijn juist zij de eerst getroffen door uitingsvormen als de cartoons, en het is begrijpelijk dat zij zich gekwetst en als groep gediscrimineerd voelen. Over hun hoofden ging de discussie kennelijk tussen anderen, en het is zeer de vraag of zij van rechtswege genoegdoening kunnen krijgen. Dit is nu precies waarom het zin heeft niet iedere vorm van zelfbeheersing uit te leggen als zelfcensuur of een gebrek aan zedelijke moed. Want als het om het vermijden gaat van het kwetsen van zwakkeren is 'lafheid' niet aan de orde. Lompheid als moreel ideaal hoort niet bij de toverwoorden van de democratie.

Hoe bang zijn we voor elkaar?

In de perceptie van kracht en zwakte ligt een derde paradox. West-Europa voelt dreiging van een internationale extremistische Islam, die zijn invloed voor de meeste mensen onzichtbaar uitoefent via Internet en onduidelijke netwerken. Voor het Nabije en Midden-Oosten is de

perceptie andersom: imperialistische, militair getinte druk vanuit de VS en Europa. Ook binnen de verschillende Europese landen vertoont de omgang met moslim-gemeenschappen tekenen van angst en nervositeit. Tegelijkertijd zijn die gemeenschappen minderheden en ook dat maakt onzeker. Angst is een slechte raadgever.

Conflictbeheersing en retorica

In zijn Cleveringa-oratie geeft Kees Schuyt een prachtige analyse van groepstegenstellingen: de toon van het debat is daarbij zelf een symptoom.²¹ Zo stelt ook de claim op een 'right to offend' de discussie op scherp omdat het een hyperbolische, overdreven gestelde, claim is. Scherpere retorica komt voort uit als ernstig ervaren groeps-tegenstellingen, maar leidt daar op haar beurt ook weer toe. Schuyt stelt voor om bij groepstegenstellingen waar mogelijk te onderscheiden tussen waardenconflicten en belangenconflicten.²² Over waarden valt slecht te onderhandelen, daar gaat het om wat mensen heilig is. Maar bij belangenconflicten gaat het om de materiële basis van het leven, toegang tot scholing, arbeid en middelen, en daarover valt te praten. Wanneer zoveel mogelijk de groeps-tegenstellingen vertaald worden in zulke belangenconflicten (en zich dus laten oplossen), krijgen de groepen er steeds minder belang bij om zwaar in te zetten op de

waardenconflicten. Dat maakt het eenvoudiger te komen tot een 'agreement to disagree', en geloof kan een plaats krijgen in een privé-domein, weg van de publieke ruimte. Maar daar moeten groepen elkaar dan wel de ruimte voor geven. En insisteren op een 'right to offend', met religie als mikpunt van spot in de openbare ruimte, lijkt dan geen goede opening.

De discussie over het cartoonconflict is een Westers onderonsje, en dat is jammer, want het betekent dat de 'diagonale' communicatie ook nog eens niet erg goed gelukt is. Mochten de cartoons? Ja, vermoedelijk wel. Publicatie diende het publieke debat, dat bleek wel, en de satirische middelen die gebruikt werden staan in een goede traditie. Moesten de cartoons? Nee, in tegenstelling tot wat Hirsi Ali claimde. Vrijheid van meningsuiting impliceert ook het recht om uit vrije wil keuzes te maken in onze omgang met dat recht.

5. Conclusie

De toverwoorden van de democratie zijn niet alleen de termen die telkens terugkeren als idealen: vrijheid, gelijkheid, het woord 'democratie' zelf. De toverwoorden van de democratie zijn ook de woorden en discussies waarmee wij onderhandelen over die idealen en wat ze betekenen, de vrije meningsuiting waarmee we het debat voeren. Dat debat is gebaat bij goede en betrouwbare informatie. Onbetrouwbare informatie is helaas hardnekkig en kan de publieke discussie langdurig en zinloos storen. Zonder vrije meningsuiting is een democratie niet denkbaar, maar net als voor begrippen als 'vrijheid' en 'gelijkheid' geldt ook hier dat nagedacht en gedebatteerd mag worden over de grenzen van dat recht. Dat betekent niet dat die grenzen door wetgeving anders getrokken zouden moeten worden dan nu. In een goed functionerende samenleving betekent het hebben van een recht niet de verplichting tot het blindelings uitoefenen ervan. En, zoals Cass Sunstein zegt, een goed functionerende democratie wordt ook gekenmerkt door het feit dat ze oplossingen kan vinden waar dat moet, maar ze niet hoeft te vinden waar dat niet kan.³ Absolute en abstracte keuzes tussen 'vrijheid' en 'gelijkheid' zijn niet gemakkelijk te maken. Zo'n keuze voorleggen is gelijk aan het creëren van een waardenconflict, en we hebben al van Kees Schuyt geleerd waarom die slecht oplosbaar zijn.

Van geval tot geval beslissen wat de grenzen moeten zijn van vrijheid van meningsuiting wanneer die in botsing komt met andere grondrechten, hoort wél tot de mogelijkheden. Te snel te grote maatregelen nemen voor onvoorspelbare casuïstiek is dan ook onverstandig.

Het denken en debatteren van burgers is een teken van een werkende democratie. Door dat te doen geven wij mede vorm aan onze maatschappij. Democratie is uiteindelijk niet alleen wat je zegt, maar ook wat je doet.

Bibliografie

- Aubert, V., *Proeven van rechtssociologie*, vertaald en ingeleid door B. Peper en K. Schuyt. Rotterdam 1971.
- Carter, David M., 'Citizen Attribute, Negative Right: A Conceptual Difference Between Ancient and Modern Ideas of Freedom of Speech', in: Ineke Sluiter & Ralph M. Rosen (eds.), *Free Speech in Classical Antiquity*. Leiden 2004, 197-220.
- Hansen, Mogens Herman, *The Tradition of Ancient Greek Democracy and its Importance for Modern Democracy*. Copenhagen 2005.
- Manin, B., *The principles of representative government*. Cambridge 1997.
- Raaflaub, Kurt A., Raaflaub, Kurt A., *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*. Chicago 2004.
- Raaflaub, Kurt A., 'The Breakthrough of *Dēmokratia*', in: Raaflaub et al. 2007, 105-154. [Raaflaub 2007a]
- Raaflaub, Kurt A., en Robert A. Wallace, 'People's Power' and Egalitarian Trends in Archaic Greece', in: Raaflaub et al. 2007, 22-48.
- Raaflaub, Kurt A., Josiah Ober, Robert W. Wallace (eds.), *Origins of Democracy in Ancient Greece*, Berkeley – Los Angeles 2007.
- Schuyt, Kees, *Democratische Deugden*. Cleveringa-oratie Univ. Leiden nov. 2006.

- Sluiter, Ineke, *Maken en breken. Over taal, identiteit en minderheden*. Dies-rede Univ. Leiden, febr. 2005.
- Sluiter, Ineke, 'De weerbare democraat', Leidraad april 2006.
- Sluiter, Ineke, 'Vrije meningsuiting – maar jegens wie?', *Volkskrant*, 24 februari 2007
- Sunstein, Cass R., *Laws of Fear. Beyond the Precautionary Principle*. Cambridge 2005.

Noten

1. Een versie van deze tekst werd uitgesproken als Nutslezing in de Rotterdamse Arminiuskerk op 12 februari 2007. De auteur dankt Anna Gunn van het Centrum voor Taal en Identiteit (Fac. der Letteren, Universiteit Leiden) voor onderzoeks-assistentie, en de studenten van het college Griekse letterkunde 'the right to offend: insult, abuse, and the scandalous arts in classical Antiquity' voor hun bijdragen aan de discussie.
2. Hansen 2005, 27.
3. Manin 1997.
4. Aeschylus, *Smekelingen* vs. 604. Zie voor dit voorbeeld en de interpretatie Raaflaub 2007a, 107vv.
5. Aeschylus, *Smekelingen* vs. 699.
6. Aeschylus, *Smekelingen* vs. 407-417; 468-479.
7. Aeschylus, *Smekelingen* vs. 370-375.
8. Raaflaub 2004.
9. Carter 2004.
10. Raaflaub en Wallace 2007.
11. Sluiter 2006.
12. <http://www.teleac.nl/nationaleinburgeringstest>, vergelijk www.nationaleinburgeringstest.nl.
13. 'Kijkers in verwarring door Teleac-tv over inburgerings-examen', *De Telegraaf* 30 december 2005, p.11; 'Wie is voldoende ingeburgerd?', *Algemeen Dagblad* 28 december 2005, p. 53; 'Zijn we zelf wel ingeburgerd?', *Het Parool* 28 december 2005.

14. Naar aanleiding van de affaire Kalou:
<http://www.badmutsen.nl/archives/2006/03/inburgeringstes.php>;
http://voetbal.blog.nl/voetbal_en_recht/2006/03/08/kalou_niet_slaag_jij_wel_voor_de_inburgeringstest;
<http://www.v-bal.nl/nieuws/print.php?id=10113>;
<http://forum.fifaleague.nl/viewtopic.php?t=4414>.
15. *Het Parool* 28 Dec. 2005.
16. Na de mondelinge presentatie van de Nutslezing op 12 februari werd dit gedeelte van het betoog afzonderlijk gepubliceerd in de *Volkscrant* van 24 februari 2007.
17. Voor de chronologie van het cartoon-conflict, zie http://www.nos.nl/nosjournaal/dossiers/cartoonrel/cartoonrel_tijddlijn.html
18. Zie voor de tekst van de rede <http://www.nrc.nl/opinie/article215732.ece>. In de redevoering zelf spreekt Hirsi Ali nog wel van een 'right to offend within the bounds of the law', maar door de titel en de openingszin 'I am here to defend the right to offend' ging de nuance ten onder aan de soundbite.
19. Thucydides *Historiën* 3.82.4.
20. Flemming Rose in *NRC Handelsblad*, 20 februari 2006.
21. Schuyt 2006.
22. Schuyt 2006, naar Aubert 1971.
23. Sunstein 2005; cf. Sluiter 2006.

Colofon

Deze publicatie is het vierde deel in een reeks uitgegeven door het Departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Ontwerp en opmaak:

Sirene Ontwerpers, Rotterdam

Druk:

Veenman drukkers, Rotterdam

Oplage:

600 exemplaren

Deze uitgave is niet voor de handel bestemd.